

HANLIKLAR DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN TÜRKİSTAN SİYASETİ*

Mehmet SARAY**

1967 yılı sonunda rahmetli Togan Hocam ile Kafesoğlu Hocam bendenizi İngiltere'ye bu konularda tahsile gönderdiğinde aklımdan hep şu geçirdi: Acaba bu üzerinde çalıştığım tarihin coğrafyasını ve Türkistan Türkleri diye bildiğimiz bugünkü Türk cumhuriyeti erindeki kardeşlerimizi bir gün ben görebilir miyim? İşin açıkçası bu bir hayaldir. Ama bildiğiniz gibi siyasî gelişmeler öyle gelişti ki sonunda yalnız bendenizin değil hemen hepimizin büyük rüyaları ve hayalleri gerçekleşti ve kardeşlerimizle elele tutuşabildik. Bugünleri ben gördüğüm için, işin açıkçası, hasbelkader 32 yıldır da bu konularda çalışan bir hocanız olarak diyorum ki; herhalde ben artık çok mutlu ve bahtiyar bir insaum, dalia önce hayal edemeyeceğim şeyleri gördüğüm için.

Şimdi ben bu duygulanım ifade ettikten sonra sevgili gençlere şunu söyleyeceğim: Lütfen çok iyi yetişin ve mutlaka kardeş cumhuriyetlere gidin. Hayatınızın üç veya beş yılında bu sahalarla ilgili ekonomi olur, ticaret olur, eğitim olur, kültür olur, siyaset veya ne isterseniz, hangi dalda yetişerseniz oralarda mücadele edin. Sovyet sisteminin zihinleri fevkalade alabora eden bir eğitim sistemi neticesinde, kardeşlerimiz şu anda arayışlar içindedir. Eğer biz kardeşsek -ki öyle diyoruz- o zaman yiğitçe gidelim ve onları elinden tutalım ve onlara bir kardeş bir kardeşe nasıl yardım etmesi lâzım geliyorsa -ama onların asla ve asla gururlarını incitmeden ve onların ülkelerinin hakimi olduğunu unutmadan, büyük ağabey havasına da girmeden- bu kardeşlerimizle ilgili mutlaka hayatınızda bir şeyler yapın.

Şimdi Osmanlı Devleti'nin Türkistan'da kurulan devletlerle ilişkileri konusunda diyeceksiniz İd: acaba bu ilişki nasıl oldu? Diyar-ı Rum'a giden, orada Osmanlı Devleti'ni kuran bizim Türkmen kardeşlerimizdir, diyerek Uluğ Bey'le birlikte, tarihimizin en bilge hükümdarlarından birisi, büyük ilmî çalışmalara imzasını atmış, tarihimizin gerçekten büyük astronomi ve matematik alimi Ali Kuşçu Türkiye'den davet gelince heyecanlanıyor, gideyim diyor; Diyar-ı Rum'da kardeşlerim İlimde, fende

* Bu yazı, 27 Nisan 1999 tarihinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenmiş olan "Osmanlı Devleti ve Türk Dünyası" adlı panelde sunulmuş tebliğin bant çözümüdür.

** Prof Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

çok ileri gitmiş, biraz da orada ilmini arttırayım diyor. Yani bu iki olayla şunu demek istiyorum; hiç bîr devirde Türk İnşam Ön Asya'ya geldiği günden itibaren tarihimizin hiç bir devrinde ilişkilerimiz, alâkalanınız kesilmemiş'ir, devamlı olmuştur. Benim doçentlik tezim, Osmanlı Türkiyesi'nin Türkistan devletleriyle olan ilişkileridir. Bu kütüphanenizde olması lâzım. Burada tüm belgeler gösteriyor ki, bütün asırlar boyunca kardeşlerimizle Osmanlı Devleti'nin ilişkileri olmuş, hem de çok çeşitli alanlarda. Ben burada, bunlardan bir özeti size takdim etmeye çalışacağım. Giriş kısmında şöyle demişim: Bilindiği gibi bugünkü Türkiye Türklerinin ve Osmanlı Türklerinin ataları olan Oğuzlar, yani Türkmenler, Selçuklu ailesi önderliğinde 11. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya gelmişlerdi. Bu devirden başlayarak Anadolu Türkleriyle Türkistan Türkleri arasında kopukluklar olsa da devamlı ilişkiler olmuştur. Bu ilişkiler ekonomik alandan ziyade sosyal, kültürel ve politik alanlarda olmuştur. 15. asırdan itibaren bu ilişkilerde Şii İran'ın ayrı bir rolü vardır. 19. asra kadar İran, Osmanlı Türkleri ile Türkistan Türkleri arasında politik ve kültürel ilişkilerde daima birinci sebep olarak gösteriliyor. Bunu bendeniz henüz tamamlanmış olan "Türk-İran Münasebetleri" kitabında izah ettim. O da yakında çıkıyor.

1783'den itibaren Osmanlı Devleti'nin Türkistan siyasetinde büyük bir değişiklik olur. Bunun sebebi Kırım'ın kaybedilmiş olmasıdır. Karadeniz'in Rusya'ya bir nevi kapısı olması dolayısıyla, açıldığından tehlikeyi sezer ve devlet ricali Türkistan devletlerine rica eder, fermanlar gider, Moskof sulhu bozmuştur. Kırım'daki müslumanlar, Türkler esarete düşmüştür. Bu, aynı zamanda Osmanlı Devleti ile ilgili diri çünkü tarihimizde bütün Türk devletleri, olduğu ama bilhassa Osmanlı Devleti sulhten yana olmuştur. Yapılan beynelmilel antlaşmaları ilk çiğneyen asla ve asla Türk devletleri ve özellikle Osmanlı Devleti olmamıştır. Sulhu bozduğu için kardeşlerimize mektup gidiyor; diyor, bu sulhu tekrar tesis edelim. Bunun sebebi tabii, Rusya'nın ve Çin'in ve İngiltere'nin Orta Asya diye bildiğimiz Türkistan illerini devletlerarası hukuku hiçe sayarak birden çiğnemesi meselesi vardır. Burada da devletimiz kardeşlerimizle ilişkiye girer, bu dertlerden nasıl kurtulacağız, bunun çarelerini aramaya başlar. Şimdi burada bir soru gelebilir; pekiyi Rusya, Çin ve İngiltere niçin bu bölgeye yönelmişti? Rusya, Türkistan illerinin ekonomik ve ticarî potansiyelini ele geçirmek. denizlerde yenedemediği İngiltere'yi Orta Asya üzerinden tehdit etmek için bu işgali yapmıştır. Çin ise Doğu Türkistan'ı hem sömürmek ve hem de Rus işgaline karşı batı bölgesinin emniyetini sağlamak için bu işgali yapmıştı. İngiltere'ye gelince Türkistan ülkelerini aldıktan sonra Hindistan sömürgesini tehdit ederler endişesiyle o bölgenin emniyet yapısı olarak gördüğü Afganistan'ı iki defa işgal etmiş, parçalamış ve bu ülkenin günümüze kadar gelen problemlerinin yaratıcısı olmuştur. Bu İki işgal esnasında ki, ben bunu ayrıca da Ttirik-Afgan İlişkileri kitabımda izah ettim, her kabilesiyle ilişki kuruyor, her bir kabileyi birbirine karşı kullanıyor. Afganlı kardeşlerimiz, asla bir millet olamadılar. Bilâhare cumhuriyetin ilk yıllarında Atatürk'ün büyük gayretleri ile orada modem devlet oluşmaya başlamış idi, millet şuuru gelmeye başlamıştı. Sonradan, işte bildiğiniz gibi Sovyet işgali ve şimdiki dramatik durum, meseleyi izah ediyor.

Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti'nin Türkistan Ziyareti

Bu arada İngiliz siyasetini anlatan "Afganistan ve Türkler", Rus siyasetini anlatan bu arz ettiğim kitap ve Çin'in siyasetini anlatan "Doğu Türkistan" kitabı var. Bunları sizin kütüphanenize hediye ediyorum. Gençler oradan alıp okuyabilirler.

Rusların, Çinlilerin ve İngilizlerin Türkistan ülkeleriyle Afganistan'a yönelik işgal hareketleri ister istemez Osmanlı Devleti ile Türkistan devletleri ve Afganistan arasında, lızlı bir diplomatik ilişkiye sebep olmuştur. Ülkeleri yabancılar tarafından işgale uğrayınca Buhara, Hokand, Hive, Kaşgar, Afganistan ve Türkmenistan liderleri yardım rica eden mektuplar ve elçilerle Osmanlı Devleti'ne başvurmuşlardır. Türkistan devletlerinin Osmanlı Devleti'nden istedikleri yardımın başında silah ve asker gelmektedir. Top, tüfek, barut ve mermi imalinde gerekli malzemeler ve bunları imal edecek ustalar istemişlerdir. Kaşgar hariç maalesef Batı Türkistan'daki Hokand, Hive ve Buhara'nın bu isteklerine müsbet bir cevap verilememiştir. Halbuki konu Osmanlı hükümetleri tarafından son derece ciddiye alınmış, ilgili meclislerde günlerce görüşülmüş ve yardım karar da alınmıştır. Ne var ki Türkistan devletleri ile Osmanlı Devleti arasında, şii İran'ın geçit vermez bir set gibi bulunması ve Kafkasları Ruslar tarafından işgal edilmiş olması gibi sebeplerle, istenen askerî malzemeyi gönderecek bir yol bulunamamıştır. Silah yardımı haricinde istenen askerî yardım ise hiç mümkün olmamıştır. Zira bu yardımların istendiği devirlerde Osmanlı Devleti'nin hem Rusya ile sulh halinde olması ve hem de Rusya'dan çekinmesi dolayısıyla, askerî yardımı mümkün olmamıştır. Bu istekte bulunan ülkelerin temsilcilerine gönüllü toplama tavsiyesinde bulunulmuş bundan da istenen netice alınamamıştır.

Yukarıda arz ettiğimiz silah ve askerî yardımıyla birlikte Osmanlı Devleti'nden idareci talebinde de bulunulmuştur. Ülkelerini idare etmek üzere ya bir Osmanlı paşasının ya da bir Osmanlı şehzadesinin gönderilmesini istemişlerdir, 1820'lerde ve 1870'lerde istenen bu idareci zümresine Osmanlı kayıtlarında nasıl bir cevap verildiğine dair maalesef lüç bir bilgi yok. 130 milyon dosya var Başbakanlık arşivimizde. Arkadaşlar, ben Dışişleri'nde çalıştığım, TİKA'da vazife gördüğüm sırada Türkmen kardeşlerimizi getirmiştik arşivlerimizle ilgili. Verilen bilgiye, arşivlerin başındaki yetkililerin verdiği bilgiye göre bu malzemenin dörtte biri hali hazırda araştırmacıya açıktır. Şimdi bu ayıptır. 700. yılını kutladığımız Osmanlı Devleti'nin arşivlerinin dörtte üçünün hâlâ okuyucuya açık olmaması hem kendimiz için haksızlıktır, hem Balkanlar hem Ortadoğu hem Kafkaslar ve Türkistan illeriyle ilgili araştırma yapmak isteyenler için de haksızlıktır. Zannedirim bu vesileyle bu konu sık sık dile gelir ve devlet yetkililerimiz bunun bîr tedbirim alır.

Askerî yardımın haricinde bu kardeş ülkelerin Osmanlı Devleti'nden diplomatik yardım isteklerini de görüyoruz. Rusya'nın devletlerarası hukuku hiç sayarak ülkelerine saldırdığı, büyük maddî zarara ve insan kaybına sebep olduğunu dile getirerek bunun durdurulması için Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin tavassutta bulunmasını istemişlerdir. Onların bu isteklerine maalesef nasihatten başka bir cevap verilememiştir. Türkistan devletlerinin Osmanlı Devleti'nden istemekte olduğu konuların başında, İslâm dininin halifesi olması hasebiyle dinî istekler gelmiştir. Hac vazifesini ifâ edebilmeleri için Türkistanlı müslümanların belirli güzergâhlardan emniyet içinde seyahat etmelerinin sağlanması ve buralarda onlara maddî yardımda bulunulması için yapılan ricaların hemen tamamı yerine getirilmiştir. Bu hususta

Osmanlı yetkililerinin oldukça cömert davrandıklarını mevcut arşiv belgelerinden anlamaktayız.

Türkistan devletlerinin liderleri sık sık Osmanlı idarecilerinden, ülkelerindeki medreselerinin sağlıklı bir biçimde çalışabilmesi için ders kitapları isteğinde bulunmuşlardır. Onların bu isteklerinin de tamamına yakını yerine getirilmiştir.

Sevgili gençler, 1820'li yıllarda Türkistan'da çok hoş bir rekabet yaşanır. Hokand'ın başında Ömer Han vardır. Buhara'nın başında Haydar Şalı vardır. Bu iki Türk hükümdarı sanki asırlar sonra Uluğ Bey'i taklit edercesine birbirleri ile kaç medresede ders verdikleri hususunda yarış halindedirler. Medreselerine Osmanlı medreselerinden kitap, malzeme rica ediyorlar. Biz şu şu ilimlerle uğraşyoruz, öğrencilerimize medresede bunun malzemesini vennek lâzım ve bize yardımda bulunun diyorlar. Bunlar sevinçle, ben size şunu ifade edeyim bu yardımlar da gidiyor, ama bu güzellikler kültürel ve biraz ilmî. Tabii siyaset, üstünlük meselelerine gelince önce Haydar Şah Osmanlı Devleti'ne biat ediyor, bunu gören Ömer Han o da elçi gönderiyor, o da biat etliğini söylüyor. Biat, sevgili gençler müslüman bir toplumun, hilafet makamını temsil eden Osmanlı Devleti'ne bağlanıyor ve onun tâbiyetine giriyor, onun vatandaşlığına giriyor demektir.

Şimdi bu güzel hadiseyi sizlere anlattıktan sonra son cümlemi burada ifade edeyim. Türkistan devletlerinin Rus işgaline uğradıktan sonra. ısrarla ülkelerinde Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi ıslahat yapmak istediklerini dile getirerek bu hususla acilen yardım talebinde bulunulmuştur. İdadi, rüşdiye, hukuk, tıp ve mühendislik dallarında okul açılması için öğretmen ve öğrenci talebinde bulunulmuştur. Buhara emiri ve meclisinin gönderdiği müşterek raporda diyor ki: "Siz bizim kan kardeşimizsiniz. biz bir cehaletin içine düştük. Moskof geldi. Ümmet-i müslümanı ezdi" diyor. Sefirlerinizden "Öğrendik ki Osmanlı Türkiyesi'nde böyle böyle reformlar yapmışsınız, lütfen bu reformları yapacak hocaları ve idarecileri bizlere de gönderin. Sizlerin sayesinde bu Moskof zulmünden kurtulalım" der ve fevkalade, inşam gerçekten ağlatacak dramatik cümlelerle sona erer.

Ben, sevgili gençler, kıymetli hocalarım, böyle altı güzel hocamızı sevgili başkanımız bir araya toplayınca, şimdi zaman yarışı var ben izin verirseniz, burada sayın başkanın İkazına uyayım ve soru olursa onu ben memnuniyetle cevaplamn.